

Bedankt voor het downloaden van dit artikel. De artikelen uit de (online)tijdschriften van Uitgeverij Boom zijn auteursrechtelijk beschermd. U kunt er natuurlijk uit citeren (voorzien van een bronvermelding) maar voor reproductie in welke vorm dan ook moet toestemming aan de uitgever worden gevraagd.

Boom

Behoudens de in of krachtens de Auteurswet van 1912 gestelde uitzonderingen mag niets uit deze uitgave worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch door fotokopieën, opnamen of enig andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voor zover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikelen 16h t/m 16m Auteurswet 1912 jo. Besluit van 27 november 2002, Stb 575, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoeding te voldoen aan de Stichting Reprorecht te Hoofddorp (postbus 3060, 2130 KB, www.reprorecht.nl) of contact op te nemen met de uitgever voor het treffen van een rechtstreekse regeling in de zin van art. 16l, vijfde lid, Auteurswet 1912.

Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16, Auteurswet 1912) kan men zich wenden tot de Stichting PRO (Stichting Publicatie- en Reproductierechten, postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp, www.cedar.nl/pro).

No part of this book may be reproduced in any way whatsoever without the written permission of the publisher.

info@boomamsterdam.nl
www.boomuitgeversamsterdam.nl



Boeken

Hefbomen in de relatie analysant-analyticus

Bespreking van: O.N. Markx en R.C. van der Mast (red.) (1995), *Overdracht en tegenoverdracht in psychoanalytische psychotherapie*. Van Gorcum, Assen. ISBN 90-232-3023-X, 72 pagina's, prijs: f 29,90

Arseen De Rijk

Voorjaar 1994 organiseerde de Nederlandse Vereniging voor Psychoanalytische Psychotherapie een studiedag over het wel zeer centrale thema overdracht en tegenoverdracht. Het boek *Overdracht en tegenoverdracht in de psychoanalytische psychotherapie* is een neerslag van die studiedag.

O.N. Markx en R.C. van der Mast geven omschrijvingen van de begrippen 'overdracht' en 'tegenoverdracht' zoals deze in de literatuur en ook in de diverse bijdragen in het boek worden gehanteerd. De Jonghe e.a. (1994) bijvoorbeeld willen de overdracht beperken tot een reacteren van het oedipale verleden in het heden. Het vroeg-kinderlijke, preoedipale niveau van functioneren kan volgens hem niet tot eigenlijke overdracht aanleiding geven, omdat er dan nog geen differentiatie heeft plaatsgevonden tussen het zelf en zijn object. De meeste analytici echter nemen aan dat ook de preoedipale relatie overgedragen kan worden. Deze kan juist aanleiding geven tot heftige tegenoverdrachtsreacties bij de therapeut. De tijd dat analytici zich hoofdzakelijk bezighielden met de overdrachtsreacties van de patiënt, en hun eigen tegenoverdracht hoogstens als een schadelijk nevenverschijnsel van eigen onopgeloste conflicten beschouwden, is lang voorbij, menen Markx en Van der Mast. Tegenoverdracht wordt nu veel ruimer opgevat en omvat nu ook de meer natuurlijke reacties van de therapeut op de heftige en provocerende

gedragingen van de patiënt. De psychoanalyticus kan de in hem opgeroepen gevoelens en reacties gebruiken voor een beter begrip van wat er zich in de therapeutische relatie afspeelt.

F. de Jonghe gaat in zijn bijdrage uit van de overdrachtsliefde zoals deze door Freud (1915) in *Opmerkingen over de overdrachtsliefde* is beschreven. De term overdrachtsliefde is dubbelzinnig, omdat hij het eigenlijk over overdrachtsverliefdheid had, en verliefdheid is natuurlijk iets anders dan liefde. Om de verwarring nog te vergroten spreekt men in de Engelstalige literatuur over 'transference-love' of 'love-transference'. Daar heeft men namelijk geen specifiek woord voor verliefdheid. De Jonghe onderscheidt drie vormen van verliefdheid: de primaire-, de overdrachts- en de realistische verliefdheid, en beschrijft hun kenmerken. De vraag die Freud zich stelde is: mag de verliefdheid die tijdens een analyse optreedt echt genoemd worden? Het antwoord is: zij is echt, in de zin van gemeend, oprecht en dus reëel, maar zij is tevens onrealistisch. Beantwoorden van een primaire of overdrachtsverliefdheid heeft derhalve geen zin. Alleen een realistische verliefdheid kan evolueren tot iets duurzaam. Terloops worden belangrijke technische kwesties aangesneden, waar de auteur echter weinig op ingaat: is het ontstaan van verliefdheid tijdens een analyse noodzakelijk wil ze succesvol verlopen, of is ze het resultaat van technische fouten? Hoe moet met een passionele verliefdheid, die de behandeling dreigt te doen mislukken, omgesprongen worden? Dat deze punten terzijde gelaten worden, is jammer, want de lezer wil graag iets leren voor de eigen praktijk.

In de tweede bijdrage aan dit boek wil W. Trijsburg aantonen hoe interactie en suggestie in praktisch iedere psychoanalytische behandeling een rol spelen. Maar omdat hij dat té uitdrukkelijk wil doen, vergaloppeert hij zich

mijsns inziens hier en daar. Stellen dat heden-daagse analytici té weinig aandacht schenken aan interactie in de relatie analyticus-patiënt lijkt me open deuren intrappen. Sedert Melanie Klein met de beschrijving van projectieve identificatie, Winnicott met het begrip *holding* en Bion met de notie van *containment* zijn gekomen, kunnen we ons de psychoanalytische behandeling niet meer als een eenrichtingsverkeer voorstellen. Daarom trent is er in de tekst echter een onduidelijkheid en ik vraag me af of de auteur wil 'suggereren' of de meeste interacties geen suggestief element bevatten. De auteur heeft het vooral over de niet-intentionele en niet gewilde suggestie die uitgaat van de houding en uitspraken van de psychoanalyticus. Dit artikel sluit aan bij de actuele discussies in de psychoanalytische denkwereld over in hoeverre we niet-analytische elementen als suggestie, ondersteuning en medicatie op een verantwoorde manier in de psychoanalytische behandeling kunnen inbrengen. Voor de schrijver van dit artikel speelt zich dit bijna in iedere psychoanalytische psychotherapie af en wel dermate dat hij het onderscheid tussen zuivere paradigmatische psychoanalytische behandelingen en niet-paradigmatische psychotherapieën zou willen opheffen. Deze veralgemenisering lijkt mij het gevaar in te houden een te groot gewicht aan niet-analytische elementen toe te kennen. De meeste analytici zullen er toch op bedacht zijn deze elementen tot een minimum te beperken, opdat de analysant vanuit zichzelf zijn 'eigen weg en waarheid' zou vinden. Alles bij elkaar genomen is dit een controversiële bijdrage die echter tezelfdertijd de eigen stellingname stimuleert!

Heeft psychoanalytische groepstherapie, in vergelijking met een individuele psychoanalytische psychotherapie, voordelen bij het hantieren van overdracht en tegenoverdracht? J. van de Lande zegt daar duidelijk 'ja' op. De overdrachtsmanifestaties krijgen immers een minder dwingend karakter door hun spreiding over de verschillende deelnemers in de groepstherapie. Dit geldt voor de preoedipale orale verlangens en tal van agressieve uitingen. Van de Lande geeft ons ook een boeiende beschrijving van allerlei overdrachtsfenomenen die zich in de groep kunnen voordoen. Meestal

gaat het om situaties zoals de komst van een nieuw groepslid, vertrek van een deelnemer en dergelijke, die allerlei gevoelens oproepen die met vroegere gezinsgebeurtenissen verbonden zijn. Van de Lande belicht bij de tegenoverdrachtsfenomenen vooral de agressieve kant en minder de libidineuze. Interessant is ook het mogelijk constructief gebruik van de groep om de tegenoverdrachtsproblemen van de therapeut op te lossen. Aan de hand van stereotiepe gedragingen van een subgroep of van de hele groep tegenover de therapeut kan hij eventueel dit patroon herkennen in zijn dagelijks leven. De therapeut kan verder op de groepsleden een beroep doen om mee te denken over wat schuilt achter zijn gedrag. Vaak zal het gaan over de narcistische sfeer, zoals: overmatig kritiek leveren, bevreesd zijn voor kritiek, neigen tot opscheppen en wensen altijd aardig gevonden te worden.

Bij de behandeling van bepaalde patiënten komt het volle gewicht op de tegenoverdracht te liggen. Deze wordt echt de sleutel en leidraad voor het voeren van de therapie. M. Gans heeft het hierover in zijn artikel betreffende patiënten met een 'psychotisch karakter'. Het gaat om patiënten met stoornissen in de vroegkinderlijke relatie waarbij zeer chaotische en tegenstrijdige belevingen optreden. Bij bepaalde traumatiserende omstandigheden kan daarbij een breuk in de realiteitstoetsing uitgelokt worden. Er kan een toenemende verwarring ontstaan samen met sterke angst, verlies aan structuur en communicatie, telkens als de psychische constantheid wordt doorbroken – een mogelijkheid die zich overigens ook tijdens een psychotherapie kan voordoen. De differentieel-diagnose tussen dit soort patiënten en borderline patiënten is dikwijls niet zo duidelijk te stellen. Sommige van de door Gans als 'met psychotisch karakter' beschreven patiënten zullen door anderen als borderline-gevallen beschouwd worden. Ook bij deze laatsten zien we soms micropsychotische verschijnselen, waarna ze echter meestal 'terugveren' en hun realiteitstoetsing herwinnen. De taak van de therapeut zal volgens Gans hier die van een 'organisator' zijn, die ordening probeert aan te brengen in de chaos. Centraal staat ook de negatieve objectseparatie. Er dient langdurig

gewerkt te worden met een negatief afgesplitst zelf-object. De 'rotte kern' zal verwijderd moeten worden. Door projectieve identificatie wordt de therapeut ertoe aangezet om de geprojecteerde zelf- en objectrepresentaties die de patiënt kwijt wil, uit te ageren. Gelukt het de therapeut om hier uit te blijven dan krijgt de patiënt tijd tot rijping. Pas in een later stadium wordt de analyse van de overdrachtsreacties mogelijk en krijgt de patiënt andere objectrelaties.

Hebben overdracht en tegenoverdracht in een (dag)klinische psychotherapeutische behandeling specifieke kenmerken? Daarop probeert J. de Klerk-Roskam Abbing antwoord te geven. In een klinische setting is er een veelheid aan sociale en interactionele situaties die aanleiding zullen geven tot ervaring van verschillende niveaus van overdracht en tegenoverdracht. Verder is die klinische situatie voor de patiënt tezelfdertijd bedreigend voor zijn grenzen maar ook beveiligend (de muren van de inrichting schermen hem af van de buitenwereld). De overdracht voltrekt zich ten aanzien van de kliniek als geheel en heeft de kenmerken van een primaire relatie. De patiënt zoekt naar veiligheid. Hij vertoeft in een omgeving die hem zal toelaten zich ervan te separeren en indien hij daar nog niet klaar voor is, hem kan laten terugkeren in haar veilige schoot. De patiënten lijden aan een existentiële bedreigdheid die zich niet zozeer in woorden zal uiten, als wel in affecten, symptomen en gedrag. In dit verband is de organisatie van de setting belangrijk. Omdat deze in verschillende mate de primaire relatie kan oproepen, kan hiermee gedifferentieerd gewerkt worden: hoe meer extern begrensd en hoe minder intern gestructureerd, hoe meer primaire relatie en omgekeerd. De klinische situatie biedt ook voordelen in het omgaan met angst voor verlies en eenzaamheid, evenals met angst voor fusie en verlies van autonomie. Deze kan immers in tegenstelling tot een individuele behandeling meer gedoseerd worden over verschillende personen en situaties. Het gevoel van bedreigd te worden richt zich dikwijls hetzij op de therapeuten, hetzij op de groepsleden, een splitsing waarvan gebruik kan worden gemaakt. Een situatie waar het therapeutenteam extra attent op moet

zijn, is de mogelijke overdracht van tegenstrijdige gevoelens van de patiënt op het team, wat aanleiding zal geven tot interne verdeeldheid. Ten slotte is bij deze patiënten flexibiliteit van groot belang en moet het team kunnen overschakelen van *holding* naar inzicht en omgekeerd.

De typische eigenaardigheden van de overdracht bij adolescenten wordt in een laatste bijdrage door L. De Rijdt beschreven. Zij geeft eerst een kort overzicht van de verschillende opvattingen over overdracht, om zich dan persoonlijk zeer duidelijk in de post-kleiniaanse stroming te situeren. De adolescentie is een soort wedergeboorte, een structurele crisis, een verandering die ruptuur veronderstelt. Dit alles speelt zich af in het spanningsveld tussen twee generaties. Daarbij dienen de adolescenten hun relaties opnieuw te structureren. De ouders dienen derhalve hun plaats te krijgen in het therapeutisch proces. De adolescentiepathologie kan omschreven worden als een blijven steken in deze ruptuur, als een ontwikkelingscrisis. Tijdens de therapie moet men vermijden de partij van een van beide generaties te kiezen en moet men de ontwikkelingscrisis juist als bondgenoot nemen. Door die ontwikkelingscrisis op te pakken en niet mee te gaan met de pijn- en vermijdingsstrategieën kan een psychotherapie een fixatie van de pathologie verhinderen. Na deze uitmuntende beschrijving van wat er zich tijdens de adolescentie kan afspelen, wordt de overdracht bij de adolescenten onder de loep genomen. Deze wordt gekarakteriseerd als een explosieve beleavingswereld, waarin het voor de psychoanalyticus moeilijk is om positie te kiezen. De verleiding voor de therapeut om het veilig te spelen is groot. We mogen ook de arrogante, superieure houding die vele adolescenten zich ten opzichte van de therapeut aanmeten niet té rap doorprikken, want dat zou voor hen een té grote narcistische krenking betekenen. De ontwikkelingsbreuk – zo belangrijk in de crisis van de adolescent – moet in de overdracht opgezocht worden. Het is essentieel dat de adolescent de noodzaak ervan voor zichzelf gaat begrijpen. Dat schept de mogelijkheid om opnieuw in contact te komen met de afgeweerde angsten en fantasieën. Het verschijnen van een sterke

agressie in de overdracht duidt dikwijls op een ruptuur. De therapie verliest dan meestal haar overdrachtskarakter en wordt dan meer een reëel gebeuren. Zo'n 'psychotisch' moment is beangstigend voor beide protagonisten. Oorzaken van dergelijke agressieve uitbraken zijn vrees voor het man- of vrouw worden, vrees voor afhankelijkheid en verlies van autonomie. Ook rond het innemen van de plaats in de rij der generaties kunnen allerlei heftige gevoelens ontstaan. Erotische overdrachten kunnen plotseling een explosief karakter aannemen. De therapeut moet voortdurend luisteren naar de tegenoverdracht en moet kunnen regredieren naar een paranoïd-schizoïd niveau van functioneren om op het snijpunt van overdracht en tegenoverdracht een betekenis te laten ontstaan. De druk om vanuit de tegenoverdracht te ageren of een almachtspositie in te nemen en de crisis te onderdrukken is zeer groot. We worden uitgedaagd om te interveniëren in de realiteit terwijl de therapeut mischien moet blijven zoeken naar de betekenis van de overdracht.

Het lezen van de bijdragen over overdracht en tegenoverdracht bezorgde mij frustrerende momenten, omdat in de tekst vragen over de behandeling van patiënten niet beantwoord werden. Daarentegen heeft meer dan één artikel mij een intense voldoening geboden. Niet alleen kreeg ik een algemene indruk van de begrippen overdracht en tegenoverdracht zoals die zich heden ten dage aan ons voordoen, maar ook zag ik er zeer verscheiden facetten van waarmee we in ons klinisch werk te maken krijgen, afhankelijk van het therapeutisch kader (groepstherapie, klinische setting) of de aard van de patiënten (psychotisch karakter, adolescenten). Theoretische afgrenzingen over wat in een psychoanalytische psychotherapie zuiver analytisch is en wat niet (ondersteuning, suggestie en dergelijke) kwamen ook aan bod, evenals beschouwingen over de aard en de plaats van de al of niet obligaot optredende ver-liefdheid tijdens een psychoanalytische behandeling. Verscheidene auteurs illustreerden hun bijdrage met treffende klinische voorbeelden; dat komt de herkenbaarheid ten goede en maakt de lectuur aangener.

Literatuur

Freud, S. (1915) Opmerkingen over de overdrachtsliefde. Verdere opmerkingen over de psychoanalytische techniek III. Nederlandse Editie: *Klinische Beschouwingen* 4. Boom, Amsterdam/Meppel, p. 145-162.

Jonghe, F. de, S. Kool en P. Reinierse (1994), Bijdrage aan de theorievorming van psychoanalytische steungevende psychotherapie. In: J.J.L. Derksen en O.N. Markx (red.), *Steungevende psychotherapie op analytische basis*. De Tijdstroom, Utrecht.

Dr. A. De Rijk is zelfstandig gevestigd psychoanalyticus en bestuurslid van de Belgische Vereniging voor Psychoanalyse.

De 'illusie' opnieuw besproken

Bespreking van: J. Baneke (red.) m.m.v. S. Leavy, F. Koerselman, H. Stroeken en H. Oosterhuis (1994), *Psychoanalyse en religie*. Reeks 'Psychoanalyse en Cultuur' nr. 7, Thesis Publishers, Amsterdam. ISBN 90-5/70-256-6, 92 pagina's, prijs: f 22,50

Jos Corveleyn

Door de stichtingen 'De Rode Hoed' en 'Psychoanalyse en Cultuur' werd in 1992 een studiedag gehouden onder de titel *Religie en Psychoanalyse*. Het boekje *Psychoanalyse en religie* bevat de (bewerkte) lezingen van die dag als ook een bijna verbatim verslag van de forumdiscussie die aan het slot gehouden werd. Het geheel wordt afgesloten met het interview dat Ger Groot (van het dagblad *Trouw*) bij die gelegenheid gehouden heeft met Stanley Leavy, emeritus hoogleraar van Yale en psychoanalyticus. Deze auteur was de centrale spreker van die studiedag. Leavy is de auteur van het in psychoanalytische en godsdienstpsychologische kringen welbekende *In the image of God: A Psychoanalyst's view* (Yale University Press, New Haven/London 1988). Kennelijk werd hij uitgenodigd vanwege zijn in analytische kringen ongewone stellingname ten aanzien van reli-

gie. Tegen de hoofdstroom ervan in pleit hij voor een positievere waardering van de religie door de psychoanalyse.

In lezing en boek vertrekt hij van zijn (toch, ondanks Freud als het ware) gelovig-zijn als analyticus, en verdedigt hij de stelling dat de illusie-kritiek van Freud en van vele post-freudiaanse psychoanalytici de essentie van het geloof niet aantast en dat die kritiek het de psychoanalyticus niet onmogelijk maakt om in zijn analytisch werk positief te staan tegenover het eventuele geloof van zijn patiënten. Hun verlangen (allicht ingebed in te analyseren infantiele verlangensvoorstellingen) naar verbondenheid en hechting dat tot uiting komt in dat geloof, is niet ipso facto pathologisch en alleen maar regressief. De illusie-kritiek van de psychoanalyse is nuttig en heilzaam voor het geloof. Deze kritiek waarschuwt de gelovige voor het gevaar van een geloofshouding die al te zeer door onbewuste wensen gestuurd wordt. Maar zelfs een rationalist kan niet tot een leven komen waaruit elke illusie met zekerheid uitgesloten werd. Bovendien, niet alles wat vanuit een bepaald (positivistisch) standpunt als illusoir gekenschetst kan worden is zonder meer niet-heilzaam. Ten slotte, is het positivistische vooruitgangsgeloof dat in de klassieke psychoanalytische visie op de religie verscholen ligt, niet zelf ook gebaseerd op een illusie, op een 'geloof': in de vooruitgang, in de onweersstaanbare opmars van de ratio, in een immer voortschrijdende emancipatie en groei naar autonomie van het menselijke subject?

De lezing van Leavy wordt omgeven door een kleine schare van interessante bijdragen. Huub Oosterhuis, de man van De Rode Hoed, onder meer bekend door zijn rijke bijdrage tot de hedendaagse liturgische tekstcultuur, leidt het geheel in met een verkennende tocht in de taal van de religie en houdt een pleidooi voor een ethische ombuiging van de joods-christelijke geloofstraditie. Joost Baneke bespreekt in een uitvoerige bijdrage enkele hoofdlijnen uit de honderdjarige geschiedenis van de (niet-)dialog tussen psychoanalyse en religie. Hier komen de grote lijnen uit Freuds reflectie over religie aan bod alsook enkele facetten van de reacties op de psychoanalyse uit de katholieke

en de hervormde (hoofdzakelijk Nederlandse) geloofswereld. Dat zijn de twee 'inleidende' artikelen. Na de lezing van Leavy volgen twee reacties van Nederlandse psychoanalytici.

Koerselman toont weliswaar sympathie voor Leavy's kritische houding tegenover de illusie-kritiek en hij beaamt het feit dat de psychoanalytische opvattingen over religie toleranter geworden zijn, maar hij blijft bij zijn mening dat de psychische functie van de geloofshouding en -inhoud toch altijd gezocht moet worden in de richting van de regressieve wensvervulling, en hij wijst op een facet van het geloof dat door Leavy buiten beschouwing wordt gelaten: het gevaar van onderdrukking en geweld dat met de geloofsbeleving samenhangt. Stroeken neemt een minder uitgesproken standpunt in dan Koerselman en volstaat met het wijzen op factoren die de dialoog tussen psychoanalyse en religie respectievelijk vergemakkelijken dan wel bemoeilijken.

De afsluitende forumdiscussie geeft het geheel een zeer levendig karakter. Deze bundel is boeiend geworden én door de uitgesproken stellingname van de centrale auteur én door de aanvullende of polemiserende bijdragen die hem omringen. Hij biedt aan iedere analyticus de mogelijkheid om de eigen reflectie inzake religie en geloof bij te stellen in het licht van de recente ontwikkelingen binnen de psychoanalyse.

Prof. dr. J. Corveleyn is psychoanalyticus bij de Belgische School voor Psychoanalyse, hoogleraar aan de Faculteit Psychologie en Pedagogische Wetenschappen van de Katholieke Universiteit Leuven en aldaar verantwoordelijk voor de vakgebieden psychoanalyse en klinische godsdienstpsychologie.

Fundamentalisme, epistemologie en psychoanalyse

Bespreking van: Bhargavi V. Davar & Parameshwar R. Bhat (1995), *Psychoanalysis as a Human Science: Beyond Foundationalism*. Sage Publications, New Delhi/Thousand Oaks/Lon-

don. ISBN 0-08039-9196-7, 210 pagina's, prijs: £ 27,50

Michel Thys

Wat hebben de psychoanalyse en Salman Rushdie met elkaar gemeen? Is Freud de Rushdie van de psychologie en de psychotherapie? Deze associatie kwam bij me op na het lezen van dit merkwaardige en zeer interessante boek, waarin twee Indiase sociale wetenschappers en onderzoekers het opnemen tegen wat een 'wetenschapsfilosofisch fundamentalisme' genoemd kan worden.

Deze filosofische kritiek hanteert binnen het globale demarcatiedebat – zo tonen de auteurs uitvoerig aan – zeer eenzijdige en onrealistische externe criteria betreffende wat wetenschappelijke kennis is, hoe deze tot stand moet komen en toegepast moet worden. Ook in haar evalueren van de wetenschappelijke merites van de psychoanalytische theorie tiranniseert een invloedrijke naïeve opvatting over de eenheid van kennissystemen, een utopische unitaire rationaliteit. Een dergelijke fundamentalistische houding ten aanzien van de fundering van wetenschap heeft metafysische en epistemologische implicaties: metafysisch vanuit de premisse dat realiteit gegarandeerd kenbaar is zonder verstoring door het functioneren van het menselijk denken; epistemologisch door uit te gaan van geprivilegeerde, als evident en pre-theoretisch opgevoerde criteria in de constructie van kennissystemen, criteria die zelf niet gerechtvaardigd hoeven te worden. Zowel de post-positivistisch-empiristische als de fenomenologisch-humanistische kritieken op de psychoanalyse hebben geen of onvoldoende oog voor de rol die menselijke cognitie (het functioneren van ons 'mentaal apparaat') speelt in het construeren van kennis. En aangezien de auteurs de psychoanalyse zelf als een cognitieve wetenschap bij uitstek karakteriseren, is de vergelijking met de Khomeiny-islam, die ook niets van literatuur zou begrijpen, niet zo vergezocht. De als fundamentalistisch bestempelde wetenschapsfilosofie benadert de psychoanalyse als het ware zoals het moslim-fundamentalisme reageerde op De duivelsverzen. Met de moed van Socrates, de eerste anti-fun-

damentalist, verdedigen Davar en Bhat een pluralistische wetenschapsepistemologie en dit boek is een grondige argumentatie voor hun socio-cognitieve visie op wetenschap. Er worden twee vormen van fundamentalisme onderscheiden: extern en intern fundamentalisme. Het extern fundamentalisme (met Popper en Grünbaum) is epistemologisch normatief (wat is kennis?), het intern fundamentalisme (onder anderen Habermas, Ricoeur) is ethisch normatief (hoe moet kennis toegepast worden?). Beide schrijven volgens de auteurs de wetenschap normen voor zonder zicht te hebben op de complexiteit van de evoluerende wetenschappelijke praxis van het betreffende domein. Hun normatieve onderneming zelf is anachronistisch geworden. Als meta-wetenschap kan de wetenschapsfilosofie niet boven de (wetenschappelijke) wet staan en moet haar eigen discours gedeconstrueerd worden zoals zij dat met de wetenschappen doet. Op verschillende plaatsen tonen de auteurs scherp aan dat de filosofische kritieken lijden onder de gebreken die ze de psychoanalyse verwijten. In tal van scherpzinnige analyses wordt deze deconstructie doorgevoerd. Zo wordt Poppers falsificatiecriterium bekritiseerd en als weerlegd beschouwd (zie ook Panhuysen 1990) en krijgen zijn bezwaren tegen inductie een flinke deuk. De commentaren op Grünbaum betreffen onder andere zijn karikaturale benadering van de psychoanalytische praktijk en zijn inlassen van therapeutische variabelen waar hij de placebo-werking van de theorie wil aantonen. Popper én Grünbaums (positivistische) fout ligt in het kritiekloos vereren van het experiment: zij verwarren een empirische fundering met een epistemologische fundering. Naast de empiristen worden ook de humanisten onder de loep en op de korrel genomen. Het afwijzen door zowel de existentialistische als de hermeneutische critici van elke generaliseerbare kennis over het menselijk subject wordt ondergraven. De ideologische kritiek dat kennis macht is en het individu onderdrukt (bijvoorbeeld in een psychoanalytische kuur) krijgt als antwoord dat kennis macht kan zijn, niet omwille van de kennis op zich maar door het feit dat het mensen zijn die deze kennis gebruiken. De humanistische kritieken zijn

verraderlijk epistemologisch verpakt en dienen ontmaskerd te worden als ethische kritieken, die zeer relevant zijn op het vlak van het klinisch handelen maar die buiten het discours betreffende de validering van wetenschappelijke theorievorming vallen.

Terwijl de externe fundamentalisten elke subjectiviteit verwerpen en de interne fundamentalisten van geen objectiviteit willen weten, verdedigen Davar en Bhat een kantiaans-wittgensteiniaanse visie op wetenschappelijke kennis. Deze visie is socio-cognitief: kennis over de mens wordt noch bepaald door een subjectieve niet-bemiddelde zelfreflectie, noch door louter empirische bewijsvoering, maar ligt ingebed in de hele socio-cognitieve rationale waarin een wetenschap, zoals de psychoanalyse, zich ontwikkelt. (Het is wat vreemd dat de auteurs zich in dit verband niet explicieter door Kuhn [1962] laten inspireren.) Kennis verwijst volgens hen zowel naar externe objecten als naar intern cognitief functioneren en naar de relatie tussen beide. Kennis – zo leert ons niet alleen de psychoanalyse maar ook de cognitieve psychologie – is steeds *symbolische representatie van objecten* (die dus nooit strikt persoonlijk kan zijn), ook al is dat object de menselijke geest. De psychoanalytische theorie moet dus van een epistemologie voorzien worden die cognitieve processen incalculeert, objectief is in die zin dat intentionele kennis steeds op objecten gericht is (denk aan de object-relatietheorie) en ruimte geeft aan extra-klinische onderzoeksprogramma's. Met diverse voorbeelden argumenteren de auteurs dat Freud wetenschappelijk te werk ging in de opbouw van zijn cognitieve theorie over de menselijke geest. Vooral zijn energetisch model vinden ze epistemologisch van een hoog niveau. Het empirisch onderzoek dat de critici aanbevelen is volgens hen in de psychoanalyse een stevige traditie, die Grünbaum veronachtzaamde. Natuurlijk zijn er nog methodologische problemen, blinde vlekken en schoonheidsfouten. Dat geldt voor elke wetenschap, ook voor de met rust gelaten natuurwetenschappen. De opvatting van de auteurs dat waarheid in de wetenschap een semantisch-epistemologische en niet een syntactisch-ontologische aangelegenheid is, is cruciaal voor hun hele redene-

ring en kan mijns inziens heel wat spraakverwarringen doen verdwijnen. Zowel de externe als de interne fundamentalisten krijgen het verwijt dat ze de door hen gehanteerde concepten (waarheid, causaliteit, subjectiviteit, betekenis...) in ontologische zin verstaan, terwijl het om cognitieve constructies op mensenmaat gaat. Een 'ontologische epistemologie' lijkt voor Davar en Bhat een *contradictio in terminis*: epistemologie gaat over kennisverwerving en dus over menselijke cognitieve processen, die dan ook niet geëvalueerd kunnen worden op basis van ontologische waarden.

Overtuigend verdedigen de auteurs het belang van een algemene theorie van de psychoanalyse, met name de meta-psychologie. Deze is onmisbaar als cognitieve koepel. De psychoanalyse kan geen louter klinische theorie zijn. Ondanks hun uitgesproken standpunt dat de klinische praktijk geen bewijzen kan aandraagen voor de theorie, hechten de auteurs ook veel waarde aan de verschillende klinische verklaringsmodellen die de psychoanalyse rijk is. Goed onderbouwde gevalsstudies kunnen bijvoorbeeld een verklarende bijdrage leveren aan experimenteel getoetste theorie-onderdelen. Ik houd het hier bij slechts twee bedenkingen. Ten eerste vraag ik me af of wetenschappelijk onderzoek en klinische praktijk het geheel zonder ontologische waarheidsdimensie kunnen stellen (zie Thys 1993, 1994). Het terecht benadrukken van het belang van een cognitief-epistemologische benadering van kennis betekent nog niet dat elke ontologische interferentie te vermijden is. Misschien moeten we ook de neiging tot ontologisch denken als een kenmerk van ons cognitief functioneren onderkennen. In dat geval dient de epistemologische benadering een ontologisch luik in zich op te nemen in plaats van zich ertegen af te zetten. Overigens impliceert niet elk ontologisch standpunt meteen ook een fundamentalistische attitude, wat de auteurs wel lijken te suggereren. Ten tweede heb ik de indruk dat Davar en Bhat Freuds meta-psychologie wat te zeer als een sluitend geheel zien, dat alleen nog beter getoetst moet worden. Aangezien elke globale theorie diverse interpretaties toelaat, is het bestaan van verschillende klinische modellen inderdaad legitiem, maar Davar en Bhat

situëren deze modellen mijns inziens te eenzijdig buiten het proces van theorieopbouw. De uitvoerige bijdragen van bijvoorbeeld Klein, Lacan en Bion – drie ‘klinische modellen’ waar opvallend aan voorbij wordt gegaan in het boek – bevatten heel wat theoretische visies die Freuds meta-psychologie allesbehalve ongemoeid laten. Als ‘interpretaties van Freud’ vormen zij niet slechts een verklarende bijdrage aan de algemene theorie maar zetten ze bepaalde onderdelen van deze theorie zélf onder druk. Dat de kliniek de theorie niet kan valideren en klinische observatie steeds reeds gebeurt door een bepaalde theoretische bril (ook al bij Freud), betekent nog niet dat de kliniek onderschat mag worden als plaats van verdere theorievorming.

Davar en Bhat schrijven geen vrijblijvende pamflettistische apologie van een in het nauw gedreven psychoanalyse. De als fundamentalistisch gekarakteriseerde critici worden respectvol en grondig van repliek gediend. De auteurs pleiten voor een epistemologie die meer rekening houdt met de eigen aard van het betreffende wetenschapsdomein, zonder daarom in een circulaire zelfvervullende psychoanalytische wetenschapsfilosofie terecht te komen. De psychoanalyse hoeft als wetenschap niet onder te duiken of vogelvrij verklaard te worden, maar dat betekent nog niet dat ze vrijuit gaat. Er is nog heel wat epistemologisch werk aan de psychoanalytische winkel, want het fundamentalisme bestrijden impliceert niet dat wetenschap niet gefundeerd zou moeten worden. Verwijzingen naar waardevol onderzoekswerk zijn legio maar niet concreet. Zo blijf ik me afvragen hoe men psychoanalytisch gedachtengoed op voldoende representa-

tieve wijze in een experimentele onderzoeksetting geperst krijgt. Ten slotte kunnen we ons afvragen of er ook binnen de psychoanalyse zelf geen fundamentalistisch debat woedt, tussen objectivisten en subjectivisten.

Het boek van Davar en Bhat verdient veel aandacht. Het staat bol (gelukkig is het stevig gebonden) van interessante en verrassende gezichtspunten, waarmee men het niet steeds eens hoeft te zijn maar die ongetwijfeld te denken geven. Hopelijk zullen ze menig clinicus en onderzoeker wakker doen schieten, zodat nog vele psychoanalytische duivelsverzen het daglicht kunnen zien.

Literatuur

Kuhn, T. (1962), *De structuur van wetenschappelijke revoluties*. Boom, Meppel/Amsterdam 1987.

Panhuysen, G.E.M. (1990), *Het ei van Freud. Over de bijdragen van medische heuristieken aan geboorte en groei van de psychoanalyse*. Swets & Zeitlinger, Amsterdam/Lisse.

Thys, M. (1993), Van mimesis tot deconstructie: Het metafysisch statuut van de psychoanalytische duiding. *Psychoanalyse*, 9, p. 179-200.

Thys, M. (1994), Waarheid en betekenis: psychotherapie als duidingspraktijk. *Wijsgerig Perspectief*, 35, p. 12-17.

M. Thys is psycholoog en psychoanalyticus (Belgische School voor Psychoanalyse), werkzaam in het Centrum voor Geestelijke Gezondheidszorg Cidar te Antwerpen en bestuurslid van de Vlaamse Vereniging voor Psychoanalytische Therapie.